

ჰუმანიტარული და სოციალური მეცნიერებების მიმართულება

თეა ლორთქიფანიძე
ფილოლოგიის დოქტორი,
ახალი უმაღლესი სასწავლებელი-ნიუნის
აფილირებული პროფესორი

ქვემოიმერულის მორფოლოგიურ პროცესთა ანალიზი

ანოტაცია

ნაშრომში შევეცადეთ გაგვეჩვენა ქვემოიმერული დიალექტის ფონემატური სტრუქტურა და ამ ფონზე გაგვეანალიზებინა დიალექტში მიმდინარე მორფოფონემატური ცვლილებები.

რაც შეეხება ფონეტიკურ თავისებურებებს, ქვემოიმერული კილოკავის მონაცემების განხილვა მასში შემავალ უფრო წვრილ დიალექტურ ერთეულებთან და ქართული ენის სხვა კილო-თქმების მიმართ მრავალ საგულისხმო ჩვენებას გვაძლევს ბგერათსისტემაში მომხდარ ცვლილებათა საერთო ტენდენციების დასადგენად.

ძირულ მორფემათა ანალიზმა ქვემოიმერულში დაადასტურა არსებული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ სამმარცვლიანი ფუძეები ქართულისათვის არ არის ისტორიულად დამახასიათებელი.

ქვემოიმერულში გამოვლინდა თითქმის ყველა ძირითადი სიტაქსური თავისებურება, ხოლო დიალექტში მიმდინარე ფონეტიკურ ცვლილებებს განვიხილავთ, როგორც ენის ფონემატური სტრუქტურის მორფოლოგიურ და ზოგჯერ სინტაქსურ სტრუქტურაზე ზეწოლის შედეგს.

ქვემოიმერულის მორფოლოგიური პროცესთა ანალიზი

სალიტერატურო ენის გარდა, ენობრივი სისტემა მოიცავს დიალექტებსაც, რომლებიც არსებითად ენობრივ ქვესისტემებს წარმოადგენს. დიალექტების შესწავლას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ენის განვითარების ზოგადი კანონზომიერების დასადგენად და ენის შინაგანი სტრუქტურის გამოსავლენად.

ცნობილია, რომ დიალექტები ფონეტიკურ გარდაქმნათა შედარებითი თავისუფლებით ხასიათდებიან. ის შემზღუდევი პირობები, რომლებშიც მოქცეულია სალიტერატურო ენა, დიალექტის შემთხვევაში არ არსებობს.

ამდენად, დიალექტში გამოვლენილ ფონეტიკურ ცვლილებათა მიმართულება და ტენდენციები ძალიან ხშირად ფასეულია ენის ფონემატური სტრუქტურის თვალსაზრისით.

ქართული ენის დიალექტებს შორის იმერული ერთ-ერთი დიდი ერთეულია, გავრცელებულია ფართო ტერიტორიაზე და მოიცავს სამ ძირითად კილოკავს, რომლებიც საყურადღებო განსხვავებებს გვიჩვენებს.

ქართული ენის დიალექტებისა და მათ შორის ქვემო იმერულის მეცნიერული შესწავლა მე-20 საუკუნის დასაბამიდან იწყება.

ამასთან, სალიტერატურო ენაში გაჩენილი უცხო წარმოშობის სიტყვები უმეტესად წერილობითი გზით არის გაჩენილი, ხოლო დიალექტებში ზეპირი გზით გვხვდება, რაც საშუალებას აძ-

ლევს მას ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურის ზეწოლით მოაქციოს ქართულ ყალიბში. ამ პროცესს კარგად გვიჩვენებს ამგვარ სიტყვებში მიმდინარე ფონეტიკური ცვლილებები. ამდენად, დიალექტების კვლევას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება საერთო ენობრივი სისტემის გლობალური სტრუქტურის დადგენისათვის.

ქართული ენა მდიდარია დიალექტებით. ისინი ენობრივ მოვლენათა დამთხვევა-განსხვავების ნიმუშებს გვიმოწმებს, რომელთა შესწავლა საშუალებას გვაძლევს უფრო ღრმად გავითვალისწინოთ ენის შესაძლებლობანი და ამ შესაძლებლობათა რეალიზაციის გზები.

ქვემოიმერულ დიალექტში მიმდინარე ფონეტიკური და მორფოლოგიური თავისებურებები-სა და ცვლილებების გამოწვლილვითი ანალიზი წარმოაჩენს ამ დიალექტური ერთეულის განსაკუთრებულ ადგილს ქართული ენის სხვა კილო-თქმათა შორის და, რა თქმა უნდა, მის როლსაც.

დიალექტი, საზოგადოდ, კვლევის უსასრულო წყაროა. ამის გამო შეუძლებელია მისი ამომწურავად შესწავლის ალბათობა, თუმცა განვსაზღვრეთ ქვემოიმერული მეტყველების ძირითადი ნიშნები. უდავოა, რომ ცოცხალ მეტყველებაზე დაკვირვება და ძველი წერილობითი ძეგლების ენობრივ თავისებურებათა აღნუსხვა-დახასიათება და თანამედროვე მასალებთან შედარება გვაძლევს საშუალებას დავადგინოთ დიალექტის ფონეტიკური და ლექსიკური თავისებურებანი.

ქართული ენის დიალექტთა შესწავლის მნიშვნელობა მართო თეორიული ინტერესებით არ შემოიფარგლება, ძველი ქართული ენის მოვლენები და მათი ფუნქცია შეიძლება დიალექტთა მონაცემებით აიხსნას.

ქვემოიმერული მეტყველების თავისებურებათა შესწავლა, ერთი მხრივ, სალიტერატურო ქართულთან შეპირისპირებით, ხოლო, მეორე მხრივ, ქართული ენის სხვა დიალექტებთან მიმართებით მნიშვნელოვან სურათს გვაძლევს, ქვემოიმერულის მორფოლოგიური ანალიზი გულისხმობს თავისებურების გენეზისის ძიებას, დამახასიათებელ ფორმათა მრავალფეროვნებასა და სიჭრელეს, რასაც ღრმა ისტორიული ფესვები აქვს. კონკრეტულად დიალექტში რეალიზებული ორწევრა, სამწევრა და ოთხწევრა თანხმოვანთკომპლექსებმა სიტყვის ანლაუტში, ინლაუტსა და აუსლაუტში დაადასტურა არსებული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ “სამმარცვლიანი ფუძეები ქართულისათვის არ არის ისტორიულად დამახასიათებელი. ქართულ მასალაში ფუძეების ერთი ნაწილი სამმარცვლიანია იმიტომ, რომ სახელები წარმოქმნილია ერთმარცვლიან ძირთაგან სხვადასხვა აფიქსის მეშვეობით და ამ სახით არის გაქვავებული.”¹

ცნობილია, რომ, როდესაც უცხოენოვანი ლექსიკა შემოდის ქართულში, იგი უმეტესწილად [ფ.ერთელიძე, სახელურ ფუძეთა ფონემატური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები ქართულში, 1980, გვ.130] ქართული ფონემატური სტრუქტურის გავლენას განიცდის და ხშირ შემთხვევაში ფონეტიკური გარდაქმნების გზით ამ სტრუქტურაში ექცევა. განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია რამდენიმე მაგალითმა, რომელიც მ. ანდრონიკაშვილის ნაშრომში „ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან“ ვნახეთ, მაგ.: „ბორცვი“. ასევე – „ვირთხა“, სადაც თხ კომპლექსი გადმოცემულია ჰარმონიული თხ კომპლექსის შექმნის ტენდენციით.²

სახელთა ბრუნების მხრივ ისტორიული საბუთები გვიდასტურებს ყველა იმ თავისებურებას, რომელიც თანამედროვე იმერულ მეტყველებაშიც შეინიშნება. ბრუნვათა არსებობის შემთხვევაში შეუძლებელია სახელთა რომელიმე რეალურად დადასტურებული ფორმა ფუძეს წარმოადგენდეს. ფუძე არის ლინგვისტურ მსჯელობაში დამკვირვებელი განყენება – რომელიც ხელს უწყობს ენობრივ ანალიზს, კერძოდ, სახელის ფორმიდან ბრუნვის ნიშნების გამოყოფას, იმ ნიშნებისა, რომლებიც ა.სანიზის სიტყვებით რომ ვთქვათ, მონაწილეობს „სიტყვათმორისო ურთიერთობაში“³ ბრუნვის ფორმანტებმა გარკვეული ცვლილებები განიცადა ძველი ქართულიდან დღემდე.

თანამედროვე (სალიტერატურო ენა, დიალექტები) ბრუნვის ფორმანტები განსხვავებულად არის წარმოდგენილი სახელთა ფუძეების მიხედვით. ორივე რიცხვში ბრუნებისას სხვაობას გვიჩვენებს თანხმოვანფუძიანი, ხმოვანფუძიანი კვეცადი და უკვეცელი სახელები.

გ. კლიმოვის აზრით, სუბიექტურ-ობიექტური („სახელობითი“) ბრუნვის სპეციალური ნიშა-

¹ გ.ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ.260

² ა.შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, 1973, გვ.44

ნი „ი“ უფრო ადრე ჩამოყალიბდა, ვიდრე სუბიექტური ბრუნვის ნიშანი მან¹ ემყარება იმას, რომ ქართველურ ენებში მოთხრობითი ბრუნვის ფორმები დიფერენციის შემდეგ ცალ-ცალკე ჩამოყალიბდა, ქართულში მან სუფიქსიანი მოთხრობითი ახალია, იგრძნობა მისი ჩვენებითი სემანტიკა და ამიტომაც არ აქვთ საკუთარ სახელებს და ეს ყოველივე ნაკლებად იჩენს თავს სახელობითის სუფიქსიან ფორმებში, ამიტომ ძველ ტექსტებში საკუთარი სახელი შეიძლება შეგვხვდეს სახელობითის „ი“ სუფიქსით, როცა არ გვხვდება მოთხრობითის მან სუფიქსი.²

ქვემოიმერულში ბოლოხმოვნიან სახელებს, უპირატესად ღია კონსტრუქციაში, ხშირად მოუდის სახელობითის ნიშნად -ი – რაც ამ ჟამად ფაქტია.³ ქვემოიმერულში -ი- ბგერა ხმოვნის მომდევნო პოზიციაშიც სრულხმოვნობას ინარჩუნებს, მაგ.: დეიდე< დეიდეი< დეიდო. როგორც ცნობილია, დეიდე, დანე, მამიდე და სხვა მსგავსი ფორმები მიღებულია სახელობითის -ი-ს მასიმილერებელი გავლენით ფუძისუფლ ხმოვანზე. -ი-თვის სრულხმოვნობის შენარჩუნება კი ამ პოზიციაში იმის მაჩვენებელია, რომ დედაი, დანაი, სხვა მისთ. ფორმები ახლად წარმოქმნილია და არა იმ უძველესი ვითარების ნაშთია, როცა სახელობითის -ი- ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში არ ემორჩილებოდა დასუსტების კანონზომიერებას.

ხმოვანფუძიან სახელებს სახელობითის ნიშნად დაერთვის -ი- მაშინ, როცა სახელი ერთმარცვლიანია: ძმაი, ხმაი...ამ მოვლენის განვითარების საფეხური უნდა ყოფილიყო დიფთონგიზაციის პროცესი, კერძოდ, -ეი- კომპლექსი. რომელსაც დღესაც ვხვდებით ქვემოიმერულში: „ბადანიე“... ამრიგად, თუ ქვემოიმერულში -ი- სრულმარცვლიანია, მას ძალუძს წინა -ე-ს -ი-დ ქცევა, ხოლო თუ ამ პროცესს ადგილი არ აქვს, საეჭვოა მისი სრულმარცვლიანობის საკითხი. ამ მოვლენის განვითარების მომდევნო საფეხური უნდა ყოფილიყო ის, რომელიც სალიტერატურო ქართულმა ენამ (საერომ) განვლო ჯერ კიდევ XII-XIII საუკუნეებში⁴ აქ საუბარია დიფთონგის დაშლის პროცესზე: „სტაქანი რა იყო, სანთელი სა იყო-ბადიე იყო“, მაგრამ განვითარების პროცესი ქვემოიმერულში უფრო შორსაც მიდის და მოგვეპოვება, ერთი მხრით, ისეთი ფაქტები, როგორიცაა: მამიდე, დეიდე..., მეორე მხრით: კალიი, ბაჭიი...ასიმილაციის ეს (იე-იი) პროცესი დღესაც მოქმედია ქვემოიმერულში, სადაც ისმის: კერიე-გალიი.

ხმოვანთა სინტაგმატურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ ქვემოიმერულში, მთელი ენობრივი სისტემის მსგავსად, ერთი მორფემის ფარგლებში არ რეალიზდება არც ერთ პოზიციაში. ამდენად, ქვემოიმერულის მონაცემები ადასტურებს ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურისათვის გამოყვანილ წესს, ერთი მორფემის ფარგლებში ქართულისათვის უცხოა ხმოვანთა თანმიმდევრობა, რამდენადაც ქვემოიმერული დიალექტის ლექსიკაში რეალიზებული კომპლექსები ან ნასესხებ ლექსიკაში დასტურდება, ან ექსპრესიულ სიტყვებში ან მორფემათა ზღვარზე.

თანხმოვანთა სინტაგმატური ანალიზი ქვემოიმერულში კიდევ ერთხელ ადასტურებს ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურის ძირითად წესს, რომ ქართულისათვის ძირეულია მზარდი ნაპრალოვნების კომპლექსთა რეალიზება ერთი მორფემის ფარგლებში. სამ და ოთხწევრა თანხმოვანთკომპლექსები ქვემოიმერულშიც მზარდი ნაპრალოვნობისაა.

ქვემოიმერულში სახელთა ბრუნება ვარიანტებს არ გვაძლევს. ცვლილებები, რომლებმაც ბრუნების პროცესში განსხვავებული შედეგი მოგვცა ფონეტიკური ხასიათისაა.

დიალექტში მიმდინარე ფონემატურ ცვლილებებს განვიხილავთ, როგორც ენის ფონემატური სტრუქტურის მორფოლოგიურ და ზოგჯერ სინტაქსურ სტრუქტურაზე ზეწოლის შედეგს. ამ თვალსაზრისით ბგერათცვლილება ორ ტიპად შეიძლება დაიყოს: ფონემატური სტრუქტურით განპირობებული და განუპირობებელი ცვლილებები. საგულისხმოა, რომ ნორმებითა და დამწერლობით შეუზღუდავი ქვესისტემა (მოცემულ შემთხვევაში ქვემოიმერული დიალექტი) უპირატესობას ფონემატური სტრუქტურის მოთხოვნებს ანიჭებს და სალიტერატურო ენისგან განსხვავებით მოქმედების ფართო ასპარეზს უთმობს მას, რაც თავის მხრივ საშუალებას უქმნის ფონე-

¹ Г. КЛИМОВ скланение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте ,1962, გვ.66

² თ. უთურგაიძე, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, 1976, გვ 20

³ ქ. ძოწენიძე, ქვემოიმერული კილოკავი, 1954, გვ.

⁴ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1942წ, გვ. 75-80

მატურ წესებს შეიქრან მორფოლოგიასა და სინტაქსის სტრუქტურებში და გამოიწვიონ მთელი რიგი ფონეტიკური ცვლილებები.

გამოყენებული ლიტერატურა:

---

1. გ.ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949.
2. ფ.ერთელიშვილი, სახელურ ფუძეთა ფონემატური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები ქართულში.
3. Г. КЛИМОВ скланение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте, 1962.
4. თ. უთურგაიძე, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, 1976.
5. ა.შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, 1973.
6. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1942წ.
7. ე. ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი, 1954.